

پیشگفتار

مطالعه باستان‌شناسی ماد با محدودیت‌ها، مشکلات و موانع بسیاری همراه است و از همین رو، تاکنون پژوهشی جامع و درخور انجام نگرفته و کتاب مناسبی نیز منتشر نشده و به تبع آن، نیازهای جامعه علمی بی‌پاسخ مانده است. در سال ۱۳۸۹ و با پیشنهاد گروه باستان‌شناسی سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشی آغاز شد که در نهایت به نگارش و نشر این کتاب منجر شد. هدف اولیه، نگارش کتابی برای دانشجویان مقطع کارشناسی بود، اما فقدان مطالعات و منابع علمی و وجود ابهامات اساسی در ارتباط با باستان‌شناسی، تاریخ سیاسی و جغرافیای تاریخی ماد، نگارش کتابی را ضرورت بخشید که بتواند بخش مهمی از نیازهای پژوهشگران و دانشجویان مقاطع مختلف باستان‌شناسی را پاسخ دهد. لذا با تمدید زمان اجرای قرارداد و انجام پژوهش‌های بیشتر، کتاب حاضر تهیه و در اختیار خوانندگان گرامی قرار گرفت. در نگارش این کتاب تلاش شده است تمامی منابع علمی (لاتین و فارسی) و داده‌های موجود مورد استفاده قرار گیرد و با تجزیه و تحلیل اطلاعات حاصل، بازسازی علمی و قابل قبولی از دوره ماد ارائه گردد؛ هرچند پاسخ‌گویی به تمام ابهامات موجود نیازمند مطالعات و کاوش‌های گسترده باستان‌شناسی است.

درک و تفسیر داده‌های فرهنگی ماد نیازمند شناخت جغرافیای تاریخی و نیز ساختار سیاسی این دوره است. با توجه به ابهامات اساسی در خصوص ماهیت ساختار سیاسی و نیز جغرافیای تاریخی (قلمرو، پایتخت، جغرافیای اقتصادی و انسانی) ماد، فصل دوم و سوم کتاب به این دو موضوع مهم اختصاص یافته‌اند و تلاش شده است با بررسی مجدد و علمی منابع و داده‌ها، ابهامات مزبور برطرف و زمینه مناسبی برای مطالعات باستان‌شناسی فراهم شود. فصل چهارم یا همان بخش اصلی کتاب به مباحث باستان‌شناسی (معرفی محوطه‌ها و آثار مکشوفه از آنها) اختصاص یافته و تلاش شده است تمامی محوطه‌های تاریخی و آثار مکشوفه (در داخل مرزهای سیاسی ایران و بیرون از آن)، که انتساب آنها به ماد قابل دفاع است، به صورت علمی معرفی شوند و با رهیافت‌های جدید مورد تحلیل و تاریخ‌گذاری قرار گیرند؛ هرچند عدم انتشار گزارش تعدادی از کاوش‌ها محدودیت‌هایی ایجاد کرده است. فصل پنجم کتاب به گوردخمه‌های منسوب به ماد اختصاص یافته و تلاش شده است با مطالعه دقیق، تاریخ‌گذاری جدیدی در ارتباط با این آثار مهم ارائه و پاسخی علمی به این انتساب داده شود. فصل ششم کتاب به هنر ماد اختصاص یافته که به‌رغم سابقه طولانی مدت بحث، هنوز ناشناخته باقی مانده است. در این فصل تلاش شده است برای نخستین بار معماری و سفال این دوره از لحاظ سبک‌شناسی مورد مطالعه قرار گیرد و زمینه مناسبی برای پژوهش‌های آتی فراهم آید. و در نهایت برآیندی از مطالعات انجام شده، ارائه شده است.

در ضمن تصاویر رنگی مربوط به فصل‌ها در انتهای کتاب ارائه شده است.

در اینجا لازم می‌دانم از دست‌اندرکاران سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، به ویژه آقای دکتر محمدرضا سعیدی هرسینی و آقای رهبر که زمینه انجام این پژوهش و چاپ و نشر آن را فراهم کردند، تشکر و قدردانی کنم و همچنین از آقای دکتر علی‌اکبر سرفراز برای مطالعه نسخه اولیه این کتاب و ارائه تذکراتی در این خصوص، از آقای دکتر یعقوب محمدی‌فر برای در اختیار گذاشتن گزارش محوطه‌های موش‌تپه و پیسا، از آقای دکتر عباس مترجم به دلیل کمک ایشان در

مطالعهٔ سفال محوطه یلغان و نیز در اختیار گذاشتن بخشی از داده‌های منتشر نشده این محوطه، از آقایان مزدک شروین (شورجه) و محمد رشیدی برای تهیه تعدادی از تصاویر گوردخمه‌ها و همچنین از ویراستار محترم کتاب سرکار خانم مژگان ضرغامی و دیگر کسانی که به نوعی اینجانب را در نگارش، آماده‌سازی، چاپ و نشر این کتاب یاری کردند، تقدیر و تشکر نمایم.

در آخر، بر خود واجب می‌دانم از همسر و فرزندانم نیز که طی مدت نگارش این کتاب حوصلهٔ فراوان به خرج دادند، تشکر و قدردانی کنم.

کاظم ملازاده

همدان ۱۳۹۲

مقدمه

مادی‌ها به‌رغم فرصت اندک تاریخی، محدودیت منابع، مشکلات و موانعی که پیش روی شکل‌گیری دولت فراگیر و متمرکز در مناطقی با ساختار قبایلی و حاکمان محلی قدرتمند وجود داشت، در سطح منطقه‌ای و فرمانطقه‌ای نقش بسیار موفق، ماندگار و دامنه‌داری ایفا کردند که فرهنگ و تمدن ایرانی مدیون تلاش‌های آنها است. نقش ماد فقط در شکل‌گیری ساختار سیاسی و نظامی جدید خلاصه نمی‌شود، بلکه بسیار فراتر از آن، شامل شکل‌گیری ساختارهای مختلف و جدید فرهنگی، اجتماعی و مذهبی نیز بود. متأسفانه هرچند در خصوص موارد اخیر مدارک قابل توجهی باقی نمانده است، تردید اندکی وجود دارد که اقوام ماد زبان و فرهنگ ایرانی و نیز باورهای زردشتی را در ایران گسترش داده‌اند. همچنین درست است که دولت ماد ساختار سیاسی پیچیده و گسترده‌ای نداشته، اما بی‌شک زمینه شکل‌گیری امپراتوری هخامنشی را فراهم ساخته و در اداره آن امپراتوری نیز نقش مهمی برعهده داشته است.

به‌رغم موارد مطرح‌شده و نیز شهرت طولانی‌مدت این پادشاهی، مطالعات باستان‌شناسی و تاریخی دهه‌های اخیر نه‌تنها جنبه‌های مختلف وجودی این دولت را آشکار نکرد، بلکه منشأ شکل‌گیری ابهامات اساسی در خصوص ساختار سیاسی، جغرافیای تاریخی، هنر و آثار منسوب به این دوره شد که تاکنون پاسخ درخوری به آنها داده نشده است. حضور چند صد ساله اقوام مادی، شکل‌گیری دولت ماد و محوطه‌های استقرار مربوط به آن (به ویژه هگمتانه)، قدرت و تأثیرگذاری اقوام ماد، یک واقعیت تاریخی تردیدناپذیر است. با این حال، متأسفانه فعالیت‌های باستان‌شناسی‌ای که در طی صد سال اخیر صورت گرفته، محوطه‌ها و آثار درخور این دولت و اقوام ماد را فراهم نساخته است. تقریباً تمامی محوطه‌های کاوش‌شده، مربوط به قبل از شکل‌گیری پادشاهی اصلی ماد است و از ۵۰ سال پایانی این دوره (دوره شکوفایی ماد)، تقریباً چیزی به دست نیامده است. محوطه‌های کاوش‌شده نیز تقریباً خالی از هر نوع اشیاء هنری است که بتوان براساس آنها به سبک‌شناسی هنری پرداخت. مهم‌تر از همه اینکه تاکنون هیچ آثاری از پایتخت ماد (هگمتانه) که در منابع مختلف تاریخی مکرر به آن اشاره شده و نیز استقرار دیگری که ساختار مناسب پادشاهی بزرگ ماد را

داشته باشد، شناسایی نشده و هیچ دست‌نوشته‌ای نیز از آنها به دست نیامده است. در چنین شرایطی، این سؤال با تردیدی جدی مطرح می‌شود که آیا پادشاهی بزرگ ماد واقعیت تاریخی داشته یا اینکه ساخته و پرداخته منابع دوره کلاسیک یونان، از جمله هرودوت است. تعدادی از پژوهشگران به این نتیجه رسیدند که قدرت بزرگی که موفق به ساقط کردن آشور شد، در اصل اتحادیه‌ای از قبایل مختلف ماد و اقوام دیگر ساکن غرب ایران بود که با هدف نابودی دشمن مشترک شکل گرفته بود و بعد از سقوط آشور، اتحادیه دلیل وجودی خود را از دست داد و اعضای آن به وضعیت سابق خود (حاکمیت‌های کوچک و مستقل) بازگشتند و فقدان آثار درخوری از نیمه اول قرن ۶ ق.م. انعکاس این وضعیت است. این نظریه شاید با داده‌های موجود باستان‌شناسی همخوانی داشته باشد، اما مدارک و شواهد تاریخی متعدد و قابل اطمینان آن را رد می‌کند.

در خصوص قلمرو ماد نیز امروزه نه تنها اتفاق نظری وجود ندارد، بلکه اختلاف‌های بسیار فاحشی نیز دیده می‌شود. تصور قبلی از این قلمرو، بیشتر براساس روایت هرودوت شکل گرفته بود؛ روایتی که امروزه چندان جدی تلقی نمی‌شود. روایت‌های تاریخی مرتبط با پایتخت ماد (هگمتانه) نیز نه تنها رهگشا نبوده، بلکه مایه سردرگمی باستان‌شناسان شده است؛ زیرا کاوش‌های گسترده تپه هگمتانه که تصور می‌شد بقایای پایتخت ماد باشد، منجر به کشف استقراری از این دوره نشد و این مسئله تردید در وجود پادشاهی بزرگ ماد را پررنگ‌تر کرده است.

تعلق تعدادی از محوطه‌های باستانی کاوش شده (از جمله نوشیجان، گودین و ازبکی) به اقوام مادی قابل پذیرش است، اما مادی بودن تعدادی دیگر (از جمله باباجان ۳ و زیویه) جای نقد دارد. پراکندگی و تعداد اندک محوطه‌ها و نیز نادر بودن اشیاء و آثار هنری مکشوفه از این محوطه‌ها، مانع دیگری برای سبک‌شناسی کامل و قابل اعتماد آثار معماری، سفال و به ویژه، ساخته‌های هنری است. گستره و پراکندگی سرزمینی و وجود سنت‌های محلی، مانع دیگری است که سبک‌شناسی آثار این دوره را با مشکلات بیشتری مواجه می‌سازد.

تقریباً از همان ابتدای شکل‌گیری مطالعات باستان‌شناسی ماد، گوردخمه‌های مهم غرب و شمال غرب ایران، به‌رغم تنوع و پراکندگی، مادی خوانده شده‌اند، اما مطالعات بعدی در این انتساب تردید جدی ایجاد نمود و این اعتقاد شکل گرفت که این آثار ساخته دوره هخامنشی و بعد از آن است؛ این در حالی است که برای هیچ‌یک از این انتساب‌ها مدارک کافی ارائه نشده و مطالعات قابل قبولی نیز انجام نشده است.

تقریباً تمام آثار هنری منسوب به ماد، در جریان کاوش‌های قاچاق، تصادفی و غیرعلمی به دست آمده است و در خصوص محل کشف و چگونگی آنها اطلاع دقیقی در دست نیست. محوطه‌های اصلی مربوط به این دوره تقریباً خالی از آثار هنری بوده، لذا مطالعه هنر ماد با موانع و مشکلات بیشتری همراه است و نمی‌توان سبک هنری خاصی را در این مورد معرفی کرد و براساس آن به شناسایی دیگر آثار هنری ماد پرداخت.

مشکل بزرگ‌تر محدودیت‌ها و مشکلاتی است که کلیت باستان‌شناسی ایران از آن رنج می‌برد. متأسفانه تاکنون پژوهش‌ها، بررسی‌ها و کاوش‌های گسترده و هدفمندی به منظور رفع ابهام از این دوره صورت نگرفته است (پروژه‌ای که منجر به شناسایی و کاوش نوشیجان شد، یک استثناست). این در حالی است که در قلمرویی که برای ماد فرض می‌شود، هزاران محوطه باستانی وجود دارد که بررسی و کاوش

علمی تعدادی از آنها می‌تواند نتایج ارزشمندی در پی داشته باشد. همچنین مشکلات و محدودیت‌های مذکور، مانع از شکل‌گیری گروه‌های تخصصی و آموزش‌دیده در این عرصه مطالعاتی شده است و باستان‌شناسان اندکی جذب این دوره تاریخی شده‌اند.

کتاب حاضر ضمن برآورده ساختن بخش قابل توجهی از نیازهای دانشجویان مقاطع مختلف تحصیلی، تلاش دارد پاسخگوی بخشی از ابهامات و سؤال‌های مطرح‌شده باشد؛ هرچند پاسخ‌گویی به همه آنها نیازمند بررسی و کاوش‌های گسترده است.

کاظم ملازاده

همدان ۱۳۹۲